

příspěvky

Jiří Kraus
Jana Rakšányiová
Jiří Korostenski
Bohuslava Němcová
Dagmar Kolářiková
Petr Kučera
Ivona Mišterová
Veronika Černíková
Marina Wagnerová
Helena Horová
Elena Zelenická
Jean Michel Robert
Alice Tihelková
Eva Skopečková

Jiří Kraus

Jazyk a media mezi retorikou a filosofií

Abstract

The article treats the role of language and communication in the relationship between rhetoric and philosophy. The emergence of rhetoric in European culture was a result of institutionalizing of democratic procedures in political administration and law courts in classical Athens. In response to the demands for instructions in the art of „good and persuasive speaking“ there appeared in Athens itinerant teachers – Sophists. Even if they are not considered to be philosophers, several of them raised questions that significantly contributed to the development of some new directions in philosophy, concentrated mainly on the relations between truth – appearance, knowledge – opinion, necessity – contingency. In the effort to find the solution of these contradictions lies the germ of Plato’s dispute with sophistic teaching (represented mainly by Protagoras’ statement homo-mensura).

The article follows a long-lasting history of the tension between rhetoric and philosophy how it is documented in various intellectual movements and disciplines of humanities till the contemporary period of postfoundationalist thought, deconstruction, communication theory, media studies, critical discourse analysis, semiotic etc. Language, of course, as a primary means of communication, together with the theory and practice of argumentation constitute a central topic of present-day rhetorical studies characterized by redefinition and reinvigoration of their ancient sources.

Key words: philosophy, rhetoric, language, media studies, Sophists, contingency, argumentation, language style, orality–literacy

1. Filozofové pozdní modernity rehabilitují rétoriku

Léta před první světovou válkou a brzy po ní následující proměny společenského a intelektuálního klimatu přivedla západní filozofii, a především její významné intelektuální středisko, univerzitu v Cambridge, k zásadnímu obratu v předmětu zkoumání. Tento obrat, nově poznamenaný syntézou exaktních a humanitních oborů, směřoval k hlubokému zájmu o analýzu jazyka (*linguistic turn*) a ve své podstatě znamenal revoltu namířenou především proti klasikům filozofie německého idealismu a jejich pokračovatelům. Cílem nastupující skupiny filozofů bylo vybudovat formálně konzistentní systém symbolických forem pro filozofickou analýzu výroků. Ústředními postavami tohoto obratu byli myslitelé jako Bertrand Russell, George Edward Moore, Ludwig Wittgenstein, Alfred North Whitehead, v kontinentální Evropě pak Rudolf Carnap (autor knihy s charakteristickým titulem *Logische Syntax der Sprache*), představitelé Vídeňského kruhu a další myslitelé, kteří jako emigranti do Spojených států v období před druhou světovou válkou vytvořili základ neoaristotelisky orientované Chicagské školy. Toto nové směřování filozofie z počátku 20. století se tak brzy stalo celosvětovým fenoménem.

Ani v současné době překotného nástupu postmoderních teorií tento obrat neztratil svou původní myšlenkovou objektivnost. V předmluvě k českému vydání své knihy *Heterocosmica. Fikce a možné světy* (2003, anglický originál 1998) Lubomír Doležel jeho význam charakterizuje slovy: „Žijeme v období poststrukturalismu, ale toto stadium intelektuálních dějin je složitější, než jak nám je představují jeho mluvčí. Je jisté, že v anglosaské akademické kritice jsou francouzské a německé „dovozy“ populárnější než „domáci“ analytická filozofie. Komu však škodí tento podivný paradox? Analytická filozofie udržuje v době přebujelé mnohmluvnosti střízlivého ducha kritického myšlení. Tento duch, který vyžaduje kontrolované formulování a ověřování teorií, přesnou pojmovou analýzu a vyvážené ocenění myšlenek minulosti, nezemřel, nýbrž dovedl nás do epochy výpočtové techniky“ (Doležel 2003, 9–10).

I přes výstižnost citovaného výroku můžeme ovšem jen stěží zamlčet fakt, že zvláště práce z oblasti teorie argumentace, které se hlásí k analytické filozofii, a to i tehdy, jde-li o elementární učebnice nebo obracejí-li se na humanitně zaměřené studenty či odborníky, se i přes svůj komplikovaný aparát a náročnost užití symboliky vyznačují uváděním triviálních nebo nicneříkajících příkladů a naprostým ignorováním vlastností přirozeného jazyka.

Lingvistický obrat ve filozofii se brzy po svém vzniku rozdělil do dvou směrů. První směr se soustředil na analýzu lexikální a gramatické roviny jazyka a hledal analogie mezi nimi a strukturami matematiky a logiky. Jeho úsilí směřovalo k očistě vědeckého jazyka od nejasnosti a víceznačnosti a nepřímou tak inspirovalo rozvoj takových teoretických i aplikovaných oborů jako algebraická lingvistika, strojový překlad, automatická

analýza dosud nerozluštěných písemných památek a hledání významů foneticky zaznamenaných podob jazyků vzdálených evropskému standardu (především indiánských jazyků Severní a Jižní Ameriky), ve druhé světové válce pak vytváření a dekodování šifrovaných zpráv. Vzdálenější, přesto však relevantní souvislosti pak lze najít i v lingvistických výzkumech inspirovaných kvantitativními a statistickými metodami.

Zástupcům druhého směru, jehož formování spadá do poloviny minulého století, nešlo ani tak o logickou analýzu jazyka samého, ale o kultivování jeho uživatelů. Svůj zájem tedy přesouvali od jazykového systému ke konkrétním výpovědím. Tito „filozofové běžného jazyka“ (*ordinary language philosophers*), pozdní Wittgenstein, Richard McKeon, G. E. Moore, Gilbert Ryle, John Langshaw Austin, John Searle, si totiž uvědomovali, že empiricky zaznamenávané, povrchové struktury výpovědí vesměs neodpovídají svým hlubokým, to je sémantickým a logickým strukturám, a že se tudíž vzpírají čistě formální analýze založené na představě významové jednoznačnosti a transparentnosti jazykových znaků. Další problém, se kterým bylo třeba se vyrovnat, představovaly hodnotové soudy, způsob argumentace a racionální analýzy v oblasti etiky, práva, přesvědčení, víry a subjektivních pocitů, jejichž přepis do symbolického aparátu formální logiky narážel na zásadní potíže.

Řešení této problematiky, které předložil ve své práci o racionalitě morálních soudů Stephen Toulmin (*An Examination of the Place of Reason in Ethics*, 1948), přivedlo tohoto původně analytického filozofa, jehož dílo *The Uses of Argument* z roku 1958 znamenalo nový směr výzkumů v oblasti teorie argumentace, k zajímavému tématu. Toulminovi kritici si totiž povšimli, že východiskem jeho myšlenkového postupu nejsou ani tak logické principy Aristotelových Prvních a Druhých analytik, ale analytickými filozofy dosud přehlížená další kniha Organonu – Topiky. Tím se znovu otevřelo staré téma vzájemného vztahu mezi retorikou a filozofií.

2. Antické počátky konfliktu mezi retorikou a filozofií

Knihy Topik, která systematicky navazuje na myšlenky Aristotelových předchůdců, sofistů, učí jak argumentovat v oblasti kontingentních, pravděpodobných soudů. Na rozdíl od vědeckých důkazů (*demonstratio*) ve sféře *epistéme* (jejichž vlastnosti Aristoteles probírá v Druhých analytikách) Topiky jako součást rétorických *technai* vycházejí z říše pravděpodobnosti (*endoxa*), to je z premis zakotvených nikoli v exaktně prokázaných jistých tvrzeních, ale v obecně přijímaných představách, normách, ve společenském mínění (srov. též Pechlivanos 1999, 89–102). Učení o toposech, obecných místech, *koinoi topoi*, *loci communes*, se tak stalo trvalou součástí evropského intelektuálního myšlení; v nedávné minulosti zejména díky klasickému dílu Ernsta Roberta Curtia *Evropská literatura a latinský středověk* (1948, česky 1998) se rozšířilo zejména v literární vědě a literární historii. Podle literárního teoretika Wolfganga Kaysera (1961) obsahuje učení o toposech dva odlišné aspekty. První vychází z řecké tradice filozofických dialogů, soudních a politických řečí a odpovídá obecné struktuře argumentu, druhý z helénistické

praxe oslavných řečí, jejímiž výrazovými prostředky jsou figury jazykové obraznosti, opakující se motivy, metafory, alegorie, příklady, aluze a citáty jako projevy všudypřítomné intertextuality (Kraus 2011, 205).

Historie více než dvouapůltisícileté problematiky vzájemných vztahů mezi retorikou a filozofií (dialektikou) je poznamenána jak plodnou symbiózou (oba obory byly od antiky základní součástí soustavy propracovaného základu vzdělanosti – sedmi svobodných umění), tak vyhrocovanými konflikty, na jejichž počátku stojí Platonovy dialogy. Soubor (agón) mezi filozofy a učiteli rétoriky o intelektuální autoritu a kulturní vliv v soustavě výchovy mladého člověka a o dominanci v přístupu k „pravé moudrosti“, který se odehrával ve světě z antiky vycházející vzdělanosti a praktického šíření jejich poznatků, se vyznačoval četnými peripetiemi. Francouzský historik H.-I. Marrou (1965, 36) charakterizuje tento soubor z dnešního pohledu možná poněkud překvapivými slovy: „*Studium rétoriky, které do doby romantismu dominovalo ve všech západních kulturách, má svou kořenu ve starém Řecku, kde tento obor představoval jádro vzdělání a kultury. Studium 'filozofie', které reprezentovali Sokrates, Platon a Aristoteles, bylo i přes svou pozdější plodnost relativně méně významným prvkem v celku řecké kultury a nikdy nemohlo soutěžit s rétorikou, ať šlo o počet lidí, kteří ho provozovali, nebo o bezprostřední společenský dopad.*“

Úvazky u výrazu filozofie v předchozím citátu si pochopitelně zaslouží vysvětlení. Filozofii, láskou k moudrosti, se od doby nejstarších milétských myslitelů z 5. století před naším letopočtem rozuměl proces přechodu od kategorie mythos ke kategorii logos, to je od mytologického výkladu světa (od obrazů a báchovek, jak poznamenává Nietzsche) k výkladu racionálnímu a empirickému. Vysvětlování jednotlivých přírodních jevů, ať už jimi bylo zatmění Slunce, pohyby nebeských těles, záplavy na Nilu, zemětřesení, začali tito myslitelé důsledně odvozovat z kauzálních zákonitostí. Jako protiklad k mýtickému vidění světa se konstituuje především geometrie, nově odkrývanému řádu světa, kosmu, vládnou přesně uspořádané vztahy rovnovážnosti a symetrie jednotlivých sil. Filozofické myšlení tak hledáním odpovědí na své základní otázky – „co to je?“ a „jak to poznáváme“ – zcela samozřejmě zahrnuje i zárodky jednotlivých věd, zpočátku výhradně přírodních.

Společenské a politické změny v životě antického Řecka charakterizované přechodem od patriarchálního zemědělského uspořádání k vzniku a k postupné nadvládě kosmopolitní vrstvy řemeslníků, obchodníků a vojáků však vnesly do filozofie novou problematiku. Ta do popředí pozornosti filozofů postavila témata politiky, společenského života, soudnictví a v neposlední řadě soukromých „lidských věcí“. Ciceronovy Tuskulské hovory toto polidštění filozofie sice připisují „dušeznalému dialektikovi“ Sokratovi, ukazuje se však, že ještě v době před Sokratem se o ně zasloužili první učitelé rétoriky a moudrosti – sofisté:

„*Ale stará filozofie [...] zkoumala jen rytmy a pohyby a odkud vše povstalo a kam se zase zvrátí. Velmi pečlivě zkoumala velikost hvězd, jejich vzdálenosti sebou, jejich oběhy a vůbec všechny zjevy na nebi. Sokrates byl první, který filozofii svedl z nebe, uložil ji*

do měst, zavedl také do lidských příbytků a přiměl lidi uvažovat o životě a mravnosti a dobrou a zlu“ (Cicero 1948, 169).

Poměrně věrnou představu o postupném utváření předmětu filozofie v antickém Řecku poskytuje ve svém spisu *Životy, názory a výroky proslulých filozofů*, pocházejícího asi z první třetiny 3. století n. l., Diogenes Laertios. V kapitole věnované Aristotelovi (kapitola V, věta 28) píše: „*Je dvojí rozdělení filozofie, na praktickou a teoretickou. Do praktické patří etika a politika; tato se zabývá jednak věcmi týkajícími se obce, jednak věcmi domácími. Do teoretické patří fyzika a logika, ta však ne jako soustavná nauka, nýbrž jako dokonalý nástroj myšlení. [Aristoteles] stanovil a objasnil dvojí její cíl, pravděpodobnost a pravdivost. Pro obojí užití dvojího prostředku, dialektiky a rétoriky pro pravděpodobnost, analytiky a filozofie pro pravdivost, neopomíjeje ničeho, co má buď vztah k nalezení nebo k posouzení nebo užití. Pro nalezení vydal v *Topice a Rétorice množství obecných vět, jejichž pomocí lze získat přesvědčivé důkazy pro řešení problémů. Pro posouzení vydal První a Druhé analytiky. V prvních se posuzují návěští [premisy – JK], v druhé se zkoumá závěr. Pro užití jsou předpisy týkající se slovního zápasu, otázek a odpovědí, sofistických důkazů, sylogismů a podobně. Za kritérium pravdy stanovil při představách smyslové vnímání, v oblasti etiky, pokud jde o obec, domácnost a zákony, rozum*“ (Diogenes Laertios 1995, 200).*

Zásahu na významném postavení rétoriky – a s ní spojeném zkoumání úlohy jazyka a společenské komunikace vůbec – mají první profesionální vzdělavatelé v intelektuálním životě klasického Řecka z doby před peloponéskou válkou a krátce o po ní – sofisté. O popularitu jejich učení se zasloužily především dvě velké politické přeměny řecké společnosti – Efialtovy reformy soudnictví (s právem a povinností každého občana předstoupit se svou záležitostí před porotní soud) a vznik Kleistenovy demokratické ústavy, která nastolila požadavek svobody slova.

Ve své době s sebou sofisté nesli pověst polyhistorů. Vedle rétoriky vyučovali zásady politiky, práva, literární teorie, gramatiky, matematiky i přírodních věd. Dominantní roli rétoriky v tomto systému znalostí charakterizuje Jan Patočka slovy: „*Vychovávat lidi schopné politického života, dát jim do ruky instrument úspěchu v tomto životě, to především znamenalo naučit je řečnickému umění, naučit je síle řeči*“ (Patočka 1990, 35). Ačkoli právě pro očividnou utilitárnost jejich učení by nebylo zcela na místě považovat sofisty za filozofy v dnešním slova smyslu, přesto Hegel své *Dějiny filozofie* otevírá právě výkladem o nich. Je ovšem ještě třeba dodat, že výroky sofistů se namnoze dochovaly jen v citacích svých názorových oponentů, převážně u Platona, a že nepřátelský vztah aténských filozofů vůči nim plynul také z toho, že ve své většině byli cizinci, z hlediska Atéňanů věčnými nomády, ale také, jak Platon ve svých dialozích několikrát neopomene připomenout, bohatě vydělávajícími učiteli. Hlavní Platonova námitka proti učení sofistů však spočívala v jejich falešné ontologii, tedy v tom, že se soustřeďovali pouze na prchavou vnější stránku věci, zatímco její podstata, idea, jim zůstávala skryta. Kritika se však zaměřuje i na falešnou epistemologii sofistů, jimž nejde o hledání pravdy, ale o ovládnutí veřejného mínění (o „jazykový oportunismus“), tedy jak tvrdí Protágorás,

pomocí přesvědčivé řeči slabší důkaz učinit silnějším (ton hettó logon kreitó poein). Ve vyhoceně antirétorickém dialogu Gorgiás Platon shledává zdroj věcné i morální nedostatečnosti rétoriky přímo v potulném životě jejích sofistických učitelů, vykořeněných lidí bez domova.

I když se na první pohled může zdát, že v dějinách filozofie převládá vyhoceně negativní Platonův odsudek sofistů, přesto – a to právě i v rámci filozofie – v poslední době stále častěji nacházíme i hodnocení opačná. Ponecháme-li stranou rozsáhlou kritiku Platonových názorů a Platonovy osobnosti a společenské angažovanosti hlavně v jeho posledním životním období, jak ji z hlediska kritické politické filozofie a filozofie dějin v rozsáhlé studii *Otevřená společnost a její nepřátelé 1 – Uhranutí Platonem* (česky 1994) podává Karl Raimund Popper, pak pro osvětlení námi zkoumané tenze mezi filozofií a retorikou se jeví jako klíčová textová analýza Platonova dialogu *Faidros*, jejímž autorem je přední představitel filozofie dekonstrukce Jacques Derrida (*La dissémination*, 1972). Na rozdíl od dialogu *Gorgiás*, který se proti rétorice vymezuje naprosto jednoznačně, ve *Faidrovi* Platon význam rétoriky připouští (Kraus 2011, 32n).

V popředí Derridovy kritiky stojí pojem logocentrismu, naprosté dominance mluveného jazyka nad psaným. Je to totiž podle Platona právě písmo, které svádí logos od pravého hledání pravdy na cestu falešné a svévolně konstruované moudrosti sofistů a podléhá vrtochům nespolehlivého zápisu toho, co bylo autenticky řečeno a míněno. Písmo, jak zdůrazňuje Platon, není ničím jiným než nedokonalým, mrtvým, mechanickým pokusem vrátit textu jeho původní zakotvenost v živé řečové situaci, která jediná je schopná postihnout sdělný záměr jejích účastníků, v případě sokratovského dialogu pak skutečný hlas rozumu a pravdy jeho hlavního mluvčího, Sokrata. Ovšem tento marný pokus o návrat, jak Derrida ve své analýze Platonova *Faidra* opakovaně zdůrazňuje, je poznamenán hypostazováním binárních distinkcí pro logocentrismus příznačných: mluvenost – psanost, přítomnost autora – jeho absence, konečná podoba textu – otevřenost novým interpretacím, originál (fixovaný počátek) – dodatek (supplément), bezprostřední (živá, účastnická) paměť – paměť uměle podporovaná mnemotechnickými pomůckami). Proto se Platon, veden mnohokrát vyzdvihovanou snahou o co nejuvěrnější podání (poslušný přepis) Sokratových myšlenek, několikrát zmiňuje o tom, že Sokrates důsledně odmítal svá vystoupení písemně zaznamenat, aby autoritu své argumentace ubránil před nebezpečím zkreslení. Dvojí povahu písma, které je schopno na jedné straně skutečný průběh řeči věrně zaznamenávat (jak se na svém příkladu tlumočení Sokratových dialogů domnívá Platon), tak na straně druhé zkreslovat, demonstruje Derrida ve své gramatologické koncepci jazyka (Derrida 1977 a 1993) pomocí dvojího významu Platonem několikrát užitého výrazu *farmakon*. *Farmakon* označuje lék, ale současně také jed. Písmo/ *farmakon* je pro uchování a interpretaci mluvené řeči nezbytným prostředkem, ale zároveň také hrozbou. Tato dvojí možnost zrazuje i Platonovu alegorii logocentrismu ve *Faidrovi*. Jen pečlivé čtení respektující explicitní i skryté významy, zbavené náhodných znaků a obrátů, které jsou textu cizí, je schopno dát Sokratovi znovu promluvit. Díky písmu se

význam jazykového znaku totiž nevyčerpává aktem promluvy, nemizí v něm, ale právě v něm a v myslích jeho účastníků přetrvává. Existuje tedy nezávisle a opakovaně. Jestliže slovo v novém užití je schopno samo sebe rušit, obměňovat, obohacovat nebo ochuzovat svůj původní význam, znamená to také, že tuto schopnost neztrácí ani v budoucnu. Do nových výskytů si totiž přináší stopy (les traces) výskytů předchozích. Právě hromadění těchto stop, které jsou nestále do jazyka „vписovány“, je příznačné nejenom při dorozumívání v běžné řeči, ale také v uměleckém projevu a ve filozofickém i politickém diskursu. Tato skutečnost tvoří základ Derridovy „nové logiky suplementu“, podle níž každý nový text je v opozici vůči něčemu předchozímu (archi-écriture). V duchu této logiky každý nový text je jen doplňkem (supplément d'origine) toho, co už bylo předtím vysloveno.

Podobně jako jsme pomocí citátu z Diogena Laertia (který doplňuje a podrobně komentuje v úvodu ke své *Eristické dialektice* Arthur Schopenhauer) naznačili členění předmětu filozofie v období jejího formování, můžeme podrobněji charakterizovat i počáteční chápání rétoriky. Pokud se tento obor omezoval jen na návod (techné) k tomu, jak ústním projevem veřejně vystupovat na soudní a občanská témata, mluvíme o rétorice primární. Poté co se s rozvojem písma přeměnil na obor zkoumající aparát přesvědčovací a stylistických prostředků sloužících k zaujetí a získání auditoria nebo publika pomocí libovolného média, tedy bez ohledu na to, jde-li o projev mluvený nebo písemný, o žánry spojené s politikou, soudnictvím, uměním, historiografií, odbornými disciplinami apod., mluvíme o rétorice sekundární nebo také o „literarizaci“ rétoriky. Ta vzniká v období vzniku helénistických monarchií, kdy se hlavním rétorickým žánrem stává oslavná řeč a rétorika začíná zaujímat ústřední postavení v systému vzdělání mladé generace. K obdobnému vývoji dochází i v císařském Římě, kde se za vlády Flavioců Marcus Fabius Kvintilián, autor respektované učebnice *Základů řečnictví*, získává hodnost prvního státem placeného učitele rétoriky.

Právě literarizovaná sekundární rétorika, ve které narativní postupy stále více vytlačovaly někdejší důraz na logiku přesvědčování, se později stala jedním ze základních předmětů výuky ve školách a díky tomu i obecným kulturním kódem, který představoval klíč ke stylizaci i interpretaci dobového diskursu. Místo výkladů o argumentaci se do popředí pozornosti autorů učebnic rétoriky dostává učení o tropech a figurách.

Rozlišení rétoriky primární a sekundární se zároveň stalo zdrojem plurality významů slova rétorika, na jejímž současném chápání se podílí řada oborů, mezi nimiž dominují teorie argumentace (rétorické inventio a dispositio) na straně jedné a literární věda a jazykověda (elocutio, pronuntiatio) na straně druhé spolu s takovými nově vznikajícími obory, jako jsou mediální studia, teorie politického diskursu, problematika kyberprostoru apod.

Dlouhé debaty a interpretace umístění rétoriky v soustavě věd o jazyce a myšlení vyvolala první věta Aristotelovy *Rétoriky* (1948), která tento obor vymezuje jako antistrofos (v českém překladu Pavla Kříže protějšek) dialektiky. Tento termín pocházející z poetiky řeckého dramatu (antistrofé je strofa provázená opačným pohybem chóru

a analogická svou metrickou stavbou i významem strofě předešlé) vyjadřuje souvislost Aristotelova pojetí rétoriky s knihami tvořícími celek *Organon*. „Neboť obě [dialektika a rétorika] se týkají takových věcí, jež sice v jistém smyslu tvoří společný předmět poznání všech lidí, ale nenáleží žádné určité vymezené vědě. Proto se také všichni lidé v jisté míře zabývají oběma; neboť všichni se snaží, aby až po jistou mez jednak zkoumali mínění jiných a zastávali názor svůj, jednak aby se dovedli hájit a sami mohli žalovat“ (Ar.1354a).

Zřetelný podnět pro obsah a zaměření sekundární rétoriky v době ještě před vznikem a ustavením rétoriky jako oboru znamenaly dochované zlomky textů z hlediska filozofie asi nejzajímavějšího sofisty Protágora z Abdér (asi 485–411 př. n. l.). Jeho je možné považovat za prvního filozofa, který věnoval pozornost jazyku, jeho mluvnickým kategoriím (rozlíčil mluvnické osoby, věty podle funkcí, uvědomoval si tvořivou schopnost jazyka pojmenovávat jevy existující i neexistující). Protágorův nejproslulejší výrok Člověk je měrou všech věcí, jsoucích, že jsou, a nejsoucích, že nejsou (věta *anthrōpos – metrōn, homo – mensura*) se stal od dob Platonových, ve středověku, v novověku i v současné filozofii předmětem nesčetných interpretací, od druhé poloviny 20. století pak zdrojem diskusí soustředěných na téma teorie jazykového konstruktivismu. Z významných komentátorů zde připomenu alespoň jména Mikuláše Kusánského, Thomase Hobbesa, Francise Bacona, Georga F. W. Hegela, Friedricha Nietzscheho, Paula Valéryho, Martina Heideggera, z nejnovějších pak „jazykové konstruktivisty“ Stanleyho Fisha a Richarda Rortyho. V oboru mediálních studií je tu zřetelná souvislost s pracemi navazujícími na výklady Bergera a Luckmanna v jejich společně napsané knize *Sociální konstrukce reality* (1966, český překl. 1999).

Většina novodobých myslitelů se přiklonila k řešení, že „člověk“ se u Protágora chápe – v souladu se způsobem řeckého myšlení – nikoli jako individuum, ale v generickém smyslu (k tomu srov. Heidegger 1993, 43–103), dokonce ve významech „lidská myšlenková schopnost“, „dosahované výsledky vědeckého bádání“. Pozoruhodné je v této souvislosti tvrzení jednoho z prvních renesančních filozofů Mikuláše Kusánského z jeho spisu *De ludo globi*, že Bůh stvořil svět tak, jako kdybyrazil mince. Úlohou člověka je pak to, aby hodnotu (valor), míru, váhu a počet těchto mincí stanovil a ocenil, tedy ve smyslu Protágorova výroku aby se stal „mírou věcí“, které ho obklopují a o nichž uvažuje.

Zajímavým příspěvkem k hodnocení sofistů a k interpretaci věty *homo-mensura* jsou poznámky Paula Valéryho (1973, 662n). Sofistické myslitele a učitele rétoriky považuje Valéry za sůl země. Moc člověka podle Valéryho spočívá v tom, že svým jazykem dokáže měnit svět, dát existenci věcem neexistujícím a naopak, jako kdysi sofist, stává se vládcem nad říší možného.

3. Rétorika jako teorie a praxe kontingentního myšlení a jednání

Současná postmoderní filozofie přebírá z „druhé rétoriky“ důležitý pojem kontingence, věrohodnosti, pravděpodobnosti (*eikós*). Jeho východiskem je Aristotelova kritická

reflexe Platonovy výtky, že sofistům jde pouze o povrchovou stránku jevu, že nejsou schopni proniknout k jeho podstatě. Protiklad „podstata – jev“ nahrazuje Aristoteles v *Rétorice* protikladem „nutnost – kontingence“. Svou zakotveností v oblasti věrohodného, pravděpodobného, kontingentního se tak rétorika stává oborem, který má svůj vlastní obsah, a stává se tedy rovnocennou oborům ostatním. Podle toho Aristoteles rozlišuje oblast vědy založenou na důkazech (analytiku), oblast argumentace vycházející z pravděpodobných premis (rétoriku) a oblast fiktivních výroků (poetiku). Úkolem rétoriky není odhalovat pravdu, ale praktická schopnost tomuto odhalování pomáhat a vyhledávat pro ně přesvědčivé důkazy. A tím zároveň Aristoteles rétoriku zbavuje dvou dalších Platonových výtek na její adresu – epistemologické vyprázdňování a jazykového oportunismu. Rétorika získává svůj vlastní předmět zkoumání – praktické užívání jazyka v oblasti veřejného mínění, společenské komunikace, ideologie, mediálních studií a mnoha dalších oborů, jimiž se zabývají současné vědy o společnosti.

Pojem kontingence (řecké *eikós* znamená nejen pravděpodobný, ale také vhodný, vrozený) s matematickým chápáním pravděpodobnosti souvisí jen částečně. Daleko víc tu jde o klíčovou vlastnost lidského chování, o vyhledávání alternativ jednání a pluralit teorií, o popření univerzálních nároků velkých ideologických projektů, o přesouvání pozornosti z jevů považovaných za centrální na jevy periferní. Problematice kontingence, jejíž obsah i význam už dávno překročil vymezení rétoriky formulované Aristotelem a zaujal důležité místo v metodologii speciálních věd i ve filozofii, věnují velkou pozornost představitelé postmoderních proudů filozofického myšlení. Logika na tento vývoj zareagovala rozpracováním oblasti modálních a hodnotících soudů, společenské vědy vyzdvižením takových témat, jako jsou genderová studia, postkolonialismus, Derridův a de Manův dekonstruktivismus apod.

Rozsáhlá bibliografie o tomto tématu (Gaonkar 2001; Kraus 2008, 52n) obvykle rozlišuje kontingenci vnější, k níž patří teorie zkoumající náhodu, chaos, hazard, herní situace, chování trhu a jeho jednotlivých aktérů apod., a kontingenci vnitřní, antropologickou, která souvisí s jevy individuálního a společenského chování a rozhodování, zejména ve sféře morální a politické. Obě tyto kategorie představují objevná témata věd společenských i přírodních. Např. v teorii počítačových her se objevuje termín *glitch* označující nepredikovanou reakci uzavřeného determinovaného systému, v matematice se nově věnuje pozornost jevům s extrémně nízkou pravděpodobností výskytu, ve fyzice kvantovým teoriím zabývajícím se popisem mikrosvěta (molekul, atomů, atomových jader), v metodologii věd se ve smyslu Feyerabendovy *Rozpravy proti metodě* prosazuje pluralita teorií, v rámci mediálních studií se zkoumají účinky působení médií, předvolební preference apod. I když se tyto výzkumy s rétorikou už běžně nespojují, přece jen historické poznávání jejich východisek a metodologických předpokladů v posledních letech podstatně přispělo k renesanci jejich teoretických základů.

4. Rétorická východiska teorie argumentace

Abychom důvody této renesance podrobněji osvětlili, vrátíme se nyní k úvodní části našeho výkladu, v níž jsme se citovali práci britského filozofa Stephena Toulmina *The Uses of Argument* z roku 1958. Předtím je ovšem třeba připomenout naši poznámku o pluralitě významů slova rétorika, hlavně ovšem o jejím rozdělení na učení o dialektice a argumentaci (obsažené v první a druhé knize Aristotelovy Rétoriky) a o jazyce, stylu a podání (v třetí knize). Volné spojení obou částí nás vede i k obdobnému rozdělení našeho výkladu.

Hlavním motivem Toulminovy práce bylo přiblížit poučení o argumentaci – jevu, který se v životě vyskytuje naprosto běžně – průměrně vzdělanému člověku. Východiskem jeho knihy je rozlišení důkazů a argumentů. Zatímco důkaz (převeditelný na sylogismus, charakteristický převážně pro vědy exaktní a přírodní) může být podroben analýze z hlediska Carnapovy logické syntaxe, a tak převeden na tautologické tvrzení, argument se vyznačuje otevřeností – začíná tvrzením jedné z disputujících stran a setkává se s nesouhlasem nebo nedůvěrou. Pak je ovšem nutné, aby autor tvrzení prokázal oprávněnost svého názoru uvedením jisté záruky (*warrant*). Pokud je zpochybněna i tato záruka, do argumentu vstupují tzv. modalizátory (*možná, pravděpodobně, většinou*), popř. doplňující okolnosti (*jestliže – pak*). Důležitým doplňkem výkladu Toulminova rozšířeného „reformovaného sylogismu“ je jeho teorie argumentačního pole. Jednotlivá pole se totiž liší podle povahy argumentačních záruk a v zásadě odpovídají různým oblastem lidského poznání.

Podle očekávání, narazila Toulminova kniha v okruhu cambridgeských filozofů na zásadní odpor. O to víc autora překvapilo její nadšené přivítání ve Spojených státech, především u pracovníků kateder masové komunikace a mediálních studií (*Departments of Speech and Communication*), právnických fakult apod. Pod tímto dojmem si také uvědomil, že logika na britských univerzitách se spojovala výhradně se dvěma knihami Aristotelových Analytik, zatímco Topiky (pojednávající o toposech, které v zásadě odpovídají Toulminovým *warrants*) zůstávala zcela stranou zájmu. Toulminův úspěšný pokus o „praktickou filozofii“ a o „praktické umění argumentace“ se tak stal významným krokem na cestě novému objevování rétoriky.

Je ještě třeba zopakovat, že Toulminova práce o argumentaci nalezla ve Spojených státech koncem padesátých let mimořádně příznivé podmínky přijetí. Zájem o rétoriku a o teorii veřejné komunikace byl doprovázen bohatou bibliografií nejrůznějších studií a příruček. Vznikají také nové časopisy – vedle staršího *The Quarterly Journal of Speech* (zal. 1915) se rétorikou zabývají *Rhetoric and Philosophy* (od r. 1968) a *Rhetorica* vydávaná Mezinárodní společností pro dějiny rétoriky (*ISHR*) založenou v roce 1977. O teoretické rozpracování oboru, který ve Spojených státech zaujal své pevné místo už od třicátých let zásluhou I. A. Richardse, se však zasloužily především dvě významné osobnosti vědeckého, kulturního a politického života – Richard McKeon a Kenneth Burke (srov. Colney 2000, 268n a 285n).

Richard McKeon byl příslušníkem neoaristoteléské chicagské školy, jejíž ustavení lze datovat vydáním sborníku *Critics and Criticism: Ancient and Modern* v roce 1952. Jeho autorům šlo především o renesanci těch metod společenskovědního zkoumání, které se v minulosti plně nerozvinuly, nebo jejichž plodnost byla přehlížena. Mezi těmito díly byly i Aristotelova Rétorika a Poetika (jejich vydavatelem a komentátorem se stal právě McKeon). S výjimkou své disertace o Spinozovi McKeon žádnou rozsáhlejší monografii nenapsal, je však autorem velkého množství esejů, které shrnul pod názvem *Rhetoric: Essays in Invention and Discovery* (1987). McKeon zde vyjadřuje přesvědčení, že díky znalosti rétoriky jsme schopni chápat jazyk aktivně, jako nástroj, jehož pomocí se vytvářejí vědecké teorie, žánry umění, fakta, hodnoty, kulturní koncepty. Analýza Aristotelových prací dovedla McKeona k závěru, že žádný text nemá svůj jediný inherentní význam, ale že se stává zdrojem mnoha rozporných interpretací, jejichž východiska se filozoficky i metodologicky odlišují. Tento názor není relativistický, ale v rétorice hledá oporu pro zdůvodnění odlišností. Pravda je jen jedna, ale možností jejího vyjádření je mnoho. V esejí *A Philosopher Meditates on Discovery* McKeon navrhuje nahradit metafyziku prvotních principů lidského bytí nacházením prvotních principů každého diskursu. Takovým principem je např. jazyková mnohoznačnost jako předpoklad diskuse a hledání dosud neodhalených skutečností. Teprve z rozdílu mezi perspektivami různých účastníků komunikace se rodí filozofický problém, který je třeba vymezit, formulovat a pro jeho řešení hledat argumenty (podrobněji srov. Kraus 2011, 201n).

Filozof a publicista Kenneth Burke spojuje rétoriku s bojem proti bariérám dorozumění v běžné komunikaci, politice a umělecké literatuře. Rétoriku chápe jako umění formy, jíž nejde jen o to, aby emoce sdělovala, ale o to, aby je u publika vyvolala a vyvolala u něho i hlad po jejich poznání a uspokojení. Svě počáteční zaujetí básnickým jazykem Burke v létech meziválečné krize vystřídal příklonem ke zkoumání politického diskursu. Jeho studie z té doby byly opožděně publikovány pod titulem *Auscultation, Creation and Revision (the Rout of the Esthetes, or Literature, Marxism, and Beyond)* (1988). Charakterizuje je blízkost k Hegelovu pojetí spekulativního rozumu, který se nikdy nevyjadřuje v jednostranných propozicích, a kritika marxismem Stalinovy éry vyhrcovaného protikladu mezi kategoriemi „my“ a „oni“. V období po druhé světové válce píše knihy *Grammar of Motives* (1945), *Rhetoric of Motives* (1950), *Rhetoric of Religion* (1961) a *Language as Symbolic Action* (1966). V Gramatice motivů znázorňuje komunikaci pomocí klasických otázek Ciceronovy rétoriky kdo?, co?, kde?, jak?, proč?, resp. za jakým účelem? Modelem komunikace je mu drama osvětlující zobrazovanou událost podle toho, na jaké scéně se odehrává. Podle toho se vzájemně odlišují i filozofické směry. Materialismus vyzdvihuje scénu, pragmatismus účel, idealismus původce děje, realismus vlastní děj. V Rétorice motivů Burke ukazuje, v čem spočívá apelativnost, přesvědčivost a sdělnost jazykových symbolů a jejich významových možností. Klíčovým pojmem knihy je výraz *identification*, který označuje sjednocení odlišných výkladů téhož slova a téhož motivu a s tím spojené sociální, politické a kulturní kontexty komunikace.

Shodou okolností v roce 1958, tedy ve stejném roce jako Toulminova kniha o užití argumentu, vychází v Evropě další dílo, které označuje přelomový moment ve výkladu této tematiky. Je to práce profesora Svobodné univerzity v Bruselu Chaima Perelman a jeho spolupracovnice Lucie Olbrechtsově-Tytecové *La nouvelle rhétorique: Traitée de l'argumentation*. Jejím hlavním tématem je hledání odpovědi na otázku, jak argumentovat v oblasti soudů hodnotových a normativních. Jak oba autoři zdůrazňují, argumentace je nedílnou součástí jazykové komunikace a bezprostředně zasahuje všechny její složky – autora, příjemce, resp. publikum, i způsob stylizace textu. Na rozdíl od logiky, která pracuje s obecnými schématy argumentace, vypracovává rétorika soustavu konkrétních vztahů (*liaisons*) vytvářejících myšlenkovou i jazykovou soudržnost jednotlivých částí textu (vyjadřujících např. vztah mezi částí a celkem, příčinou a následkem, mezi tvrzeními podobnými nebo kontrastními apod.). Rétorika tak vymezuje prostor pro svobodnou volbu mezi racionálně zdůvodnitelnými alternativami rozhodování, teorii argumentace rozšiřuje o hledisko sociální, komunikační a jazykové. Anglický překlad rozšířené verze knihy nazvané *Le royaume rhétorique*, který vyšel v Londýně pod názvem *The Realm of Rhetoric* (1982), se stal událostí a znamenal zásadní podnět pro renesanci rétoriky a pro další rozvoj jejího zkoumání v Evropě i ve Spojených státech.

V německé oblasti se na pomezí rétorické argumentace a filozofie pohybuje koncept univerzální pragmatiky příslušníka druhé generace neomarxisticky orientované Frankfurtské školy Jürgena Habermase. Racionální argument je pro něho předpokladem vytvoření „rozumové identity“ složité moderní společnosti, která postrádá autoritu někdejších mýtů nebo velkých ideologických systémů. Ve svém základním díle *Teorie komunikačního jednání (Theorie des kommunikativen Handelns)*, 1981) klade důraz na komunikativní jednání, které směřuje k dorozumění, a staví je proti jednání strategickému, jemuž jde o prosazení vlastních cílů a primárně se nezaměřuje na získání souhlasu ostatních účastníků komunikace. Tím strategické jednání upadá do pasti „performativních rozporů“ – v komunikačním jednání opřeném o racionální argumentaci mluvčí souhlas komunikačních partnerů vyhledává, v strategickém ho odmítá. Univerzální pragmatika se tak zabývá vyhledáváním a v průběhu potenciálního nebo reálného dialogu konstruováním obecných podmínek dorozumění. Měřítkem úspěšnosti dorozumění se v Habermasově koncepci „konsenzuální pravdy“ stává uznání „nároků na platnost“, to je nároků na pravdivost a správnost tvrzení ze strany komunikačního partnera (jednotlivce nebo publika). Těsnou svázanost Habermasovy komunikační teorie s problematikou tradiční rétoriky prokazuje jeho mladší současník Josef Kopperschmidt v pracích *Allgemeine Rhetorik. Einführung in die Theorie der persuasiven Kommunikation* (1973) a *Argumentation* (1980).

Habermasovo pojetí racionality, které navazuje na práci příslušníků první generace Frankfurtské školy Adorna a Horkheimera *Dialektika osvícenství* (1944) se stalo předmětem kritiky ze strany filozofa dekonstrukce Jacquese Derridy. Derrida chápe filozofii jako jeden z mnoha možných způsobů vytváření příběhů (narrativů), jakým je

např. historie nebo poezie, a upírá jí monopol na hledání a formulování pravdy a racionality. Filozofie není nic jiného než jeden ze žánrů psané literatury, který ovšem vyžaduje pečlivý způsob čtení, na jaký jsou více připraveni literární vědci než filozofové. Ve studii *La mythologie blanche* (Bílá mytologie, česky 1993), v níž porovnává relevanci filozofických a rétorických textů, k tomu říká: „Klasická rétorika nemůže tedy ovládnout onu materii, z níž se utváří filozofický text, poněvadž je v ní sama zakotvena. Metafora není ve filozofickém textu (a v rétorickém textu, který je s ním koordinován), neboť spíše je filozofický text v metafoře.“

V hledání cest jak zbavit teorii argumentace zátěže nefunkční symboliky a logického aparátu a přiblížit ji tak praxi v běžné řeči dospěla k cenným výsledkům skupina francouzských badatelů soustředěných kolem Oswalda Ducrota. Tento směr vychází z empirické analýzy textů nejrůznější povahy a svůj výzkumný cíl i metodu označuje jako *l'argumentation dans la langue*. Předmětem jeho zkoumání jsou především spojovací výrazy, implicitní výroky, presupozice a implikace, to je primární i skryté významy výpovědi, i slovosledné varianty výroků a jejich spojení v souvětích, problematika jazykové relevance, tedy jevy, které tradiční logika vesměs ponechává bez povšimnutí. Součástí těchto výzkumů je představa argumentačního rastru, tedy příjemcovy schopnosti určitý výrok nebo jednotlivý výraz zasadit do kontextu, doplnit a pochopit jako argument. Součástí vědního paradigmatu argumentace v přirozeném jazyce je tzv. teorie sémantických bloků, která se soustřeďuje na výklad jemných distinkcí jazykového významu, např. antinomie vět *J'ai peu faim – J'ai un peu faim* (nemám hlad x mám hlad), *Sbírka vynesla necelý milion* (málo) x *Sbírka vynesla téměř milion* (hodně). Podle spolupracovnice Oswalda Ducrota Marion Carelové, autorky knihy *L'Entrelacement argumentatif. Lexique, discours et blocs sémantiques*, 2011) výpovědi přirozeného jazyka nezobrazují skutečný stav světa, ale evokují složité pletivo argumentativních výpovědí ve společnosti.

5. Rétorické pojetí stylu v současné vědě o jazyce a literatuře

Zmínka o teorii sémantických bloků spojuje náš výklad s dalším, podle množství bibliografických údajů dokonce ústředním okruhem rétorického zkoumání. Jeho jádrem je téma jazyka a sdělování. Pro úplnost proto uvedeme celkové členění obsahu rétoriky podle hledisek, která se konstitovala již v antické, ciceronské tradici a která v přehledném systému (s mnoha příklady) nově shrnul Lausbergův *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960).

Podle toho rétorika obsahuje (a) pět částí: *inventio* (vyhledávání témat a argumentů), *dispositio* (jejich uspořádání), *elocutio* (jazykové ztvárnění), *memoria* (pamětné zvládnutí), *actio/pronuntiatio* (přednes, podání), (b) tři řečové funkce – *docere* (poučující), *delectare* (zábavnou), *movere* (apelativní), (c) tři hlavní žánry (*genera causae*) – *genus iudiciale* (soudní), *genus deliberativum* (politický), *genus demonstrativum* (oslavný), (d) pět částí řeči – *exordium* (úvod), *propositio* (téma), *argumentatio* (zdůvodnění), *peroratio* (závěr), (e) čtyři zásady stylu (*virtutes orationis*) – *puritas* (čistota), *perspicuitas* (jasnost),

ornatus (ozdobnost), *aptum* (přiměřenost) a (f) rozdělení stylu na vysoký, střední a nízký. Součástí této systematiky je (g) rozsáhlá soustava tropů a figur. Ovládnutí toho všeho se od antiky až po novověk mělo stát hlavní náplní humanitního vzdělání, dědictvím vzdělanosti, které, jak zdůrazňoval Platonův mladší současník Isokrates, „odlišovalo kultivovaného člověka od barbara“. Isokratův požadavek na propojení kultivované řeči a myšlení s dobrým životem stal ideálem humanitně zaměřené výchovy platným přes dva tisíce let.

Jednotlivé části retoriky v průběhu dějin pochopitelně měnily svůj obsah a získávaly nebo ztrácely svou autonomii. Přeměna retoriky z oboru původně spojeného s orální kulturou na obor povýtce literární se např. přesunula z problematiky pamětního ovládnutí předem napsaného textu prostřednictvím mnemotechnických pomůcek do prací zkoumajících kulturní paměť lidstva, národa, generace i do pokusů zkonstruovat kánon literárních děl („povinné četby“) člověka určité úrovně vzdělání (Bloom 2000; Moldanová 2003). Současná mediální studia je v souvislosti s retorikou možné chápat jako rozvinutí kategorie *pronuntiatio/actio* v závislosti na technických možnostech a nárocích moderní jazykové komunikace.

Vrcholu dosáhla rétorika redukována na teorii tropů a figur (ve Francii nazývaná *la rhétorique restreinte*) v období renesance a baroka. Renesanční a barokní kultura se tak vymezovala svými rétorickými východisky. Umělci nevyjadřovali vlastní bezprostřední prožitky, ale jejich předností byly citace výrazových prostředků vycházející z kulturních tradic. Nejvyšší hodnotou díla tak bylo *imitatio* kanonizovaných zdrojů a autorů. Vznikající slovníky tropů a figur se vyznačují důkladností a pečlivým zpracováním, které představují cenný zdroj i pro současná filologická zkoumání. V 18. století vypracovává francouzský encyklopedista Du Marsais rozsáhlou systematiku obrazných jazykových prostředků, na niž navazuje Pierre Fontanier učebnicí *Manuel classique pour l'étude des tropes ou Éléments de la science des sens des mots* (1821). Její význam pro soudobou strukturalistickou teorii jazykového významu dokumentuje její pařížské vydání z roku 1977 s rozsáhlou předmluvou G. Genetta.

Nástup romantismu s sebou přináší konec kulturní nadvlády retoriky. Kantova kritika soudnosti (*Kritik der Urteilskraft*, 1790, česky 1975) odmítá umělcovo respektování návodů předkládaných učebnicemi retoriky a poetiky a na jejich místo staví umění jako neomezovanou tvorbu svobodného génia, jehož vlohly svými pravidly určuje pouze sama příroda. Protest proti vtěsnávání uměleckého díla do zkamenělých norem minulosti, v umělecké tvorbě prosazovaný mladými básníky z hnutí *Sturm und Drang*, se zároveň chápe jako konec retoriky, doprovázený i omezením její úlohy ve středoškolském curriculum. Obdobně se snižuje její prestiž v sféře politiky. Přibývají výtky na její adresu, které ji viní z mnohomluvnosti a prázdneho manýrismu, vstup nových společenských sil na politickou scénu přináší i nové požadavky na retoriku, která svou řečnickou praxí se stále více vzdaluje svým někdejšími klasicistními vzorům a dokonce se dostává do nebezpečného sousedství s pseudotechnikami manipulace a lživé propagandy.

Platonův logocentrický protiklad, rozvíjený klasickou německou filozofií (zvláště v pracích Kantových a Hegelových), mezi pravdou a zdáním se setkal se zásadním zpochybnutím ze strany Friedricha Nietzcheho. V raném spisu *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním* (česky 2008) vyzdvihuje lidský „pud k tvorbě metafor“, popírá účelnost snah o přesné vymezení pojmů, protože komunikace mezi lidmi se odehrává v řečišti mnohoznačných signifikantů. Metafora podle jeho názoru není pouhou řečnickou ozdobou, ale způsobem našeho chápání a formování světa. Rétorika stejně jako jazyk nesdíluje poznatky o věcech, ale mínění o nich (*Die Sprache ist Rhetorik, denn sie will nur eine doxa, keine epistémé überbringen*) každá výpověď je poznamenána úsilím o přesvědčení řečového partnera. I vědecká pravda je produktem subjektivního vidění a vědcevo přesvědčení a obsahuje v sobě několik možností oprávněných interpretací. V *Radostné vědě*, práci, která je polemikou s Hegelovým pojetím „pojmové pravdy“, Nietzsche zdůrazňuje, že právě zdání je tím, co na nás nejvíce působí a co kolem nás skutečně žije. Ve prospěch mnohoznačného charakteru jazykových znaků, nemožnosti jejich pevného spojení s přesně vymezenými signifikáty, Nietzsche argumentuje mnohoznačností hudebních skladeb, které ukazují cestu, kterou by se mělo ubírat básnictví, filozofie i věda. Mnohoznačnost interpretací se stává příznačnou i pro uměleckou prózu počátku nového století – pro Ladislava Klímu, Franze Kafku, Roberta Musila, Marcela Prousta.

Inspirací Nietzscheových filozofických názorů se stalo jeho studium klasické filologie. Ve školním semestru 1872–1873 přednášel na univerzitě v Basileji o dějinách retoriky, jejichž text se dochoval díky poznámkám jednoho z dvojice jeho studentů Louise Keltenborna (česky vyšly ve svazku *Rané texty o hudbě a řeči*, Nietzsche 2011, 57–87).

Cesta k návratu ztracené prestiže retoriky se začíná otvírat téměř ve stejné době, která je představami o jejím konci ještě silně poznamenána. Tuto cestu vytyčují autoři, kteří se zamýšlejí nad možnostmi teoretičtějšího přístupu k básnickému jazyku jako svému nástroji. V rétorice a poetice pak nacházejí propracovaný instrumentář prostředků, které básnickost, literárnost vytvářejí – Baudelaire, Mallarmé, Majakovskij. Spolu s tím vznikají i školy, které studium těchto prostředků a struktur vzájemných vztahů mezi nimi považují za svůj dominantní cíl.

Mimořádný ohlas v této souvislosti vyvolalo zejména životní dílo Romana Jakobsona, jehož mnohostranná vědecká aktivita je ve svých počátcích spojena s ruským formalismem, poté s Pražským lingvistickým kroužkem a v poválečné době s Harvardskou univerzitou (srov. Jakobson 1995; Jakobson 2005; Kraus 2011; France 1988). Ruské formalisty (hnutí, které se hlásilo k filozofickým tradicím fenomenologie) spojovalo hledání odpovědi na dvě otázky směřující k podstatě básnického díla – Jaké specifické prostředky (odpovídající soustavě rétorických tropů a figur, obecných míst) se na výstavbě uměleckého díla podílejí? a Jaké je jejich působení, účinek (*ustanovka*)? Ruští formalisté (Šklovskij, Ejchenbaum, Tomaševskij, Tyňanov, Propp) své analýzy neomezovali jen na básnický jazyk, ale pozornost věnovali i řečnickému stylu, jazyku umělecké prózy, zkoumání narativních postupů v textu, ideovým a časovým perspektívám, motivům,

o rozlišení kategorií fabule a syžet (Schmid 2004). Šlo jim tedy hlavně o jazykové ztvárnění látky (o literární postup, *prijom*), o analýzu svébytného fungování těchto postupů (*obnaženije prijomov*).

Literární teorie ve Spojených státech (*literary criticism*) se obrátila k studiu rétoriky v pracích Ivora Armstronga Richardse. Jeho koncept „nové rétoriky jazykové mnohoznačnosti“ se soustřeďuje na analýzu významových posunů slova v každém konkrétním literárním díle, především pak na funkce metafory. Pod vlivem tvarové psychologie spatřoval ve slově „kooperativní prvek díla jako živého organismu“, který popírá pověru o stálém, neměnném slovním významu (*a proper meaning superstition*). Protože Richards kladl velký důraz na školní výuku jazyka, šlo mu o obnovu jednoty tradičního trivía jako spojení gramatické, myšlenkové a rétorické stránky řeči. Pracemi *The Philosophy of Rhetoric* (1936) a *On Interpretation in Teaching* (1938) navázal na své starší dílo napsané společně s O. K. Ogdenem *The Meaning of Meaning (A Study of the Influence upon Thought and the Science of Symbolism)* z r. 1923, které významně ovlivnilo výuku angličtiny po celém světě.

Stálou pozornost rétorice (ve smyslu *la rhétorique restreinte*) věnují autoři v oborech klasické filologie, literární vědy, lingvistiky (zejména stylistiky a teorie textu), filozofie, sémiotiky, mediálních studií (*médiologie*), biblických studií a spolu s tím i didaktiky jazyků, literatury a základů společenských věd ve Francii a ve frankofonní oblasti vůbec. První pokusy o nové pojetí rétoriky sahají do šedesátých let 20. století a jsou spojeny se jmény Rolanda Barthesa, Tzvetana Todorova a Gérarda Genetta. Jde v nich o uplatnění zásad strukturalismu na klasifikaci a analýzu rétorických pojmů a kategorií. Jejich přístup přeměňuje rétoriku normativních pravidel produkce textů na rétoriku zkoumání obecných zákonitostí, které se na vytváření specifiky, „rétoričnosti“, těchto textů podílejí. A tím tyto autoři zároveň propojují rétoriku s metodami pečlivého čtení textu (Mainguenau 1998) a s hermeneutikou (Kraus 2010).

Nejdůslednější uplatnění strukturalistických principů při studiu rétoriky předkládají ve své *Rhétorique générale* (1970) lutyšští autoři ze skupiny μ (podle iniciály řeckého výrazu metafora) J. Dubois, F. Edelyne, J.-M. Klinkenberg, P. Minguet, F. Pire a H. Trignon. Podle nich všechny tropy a figury vytvářejí strukturu vztahů vytvářených operacemi se základními a odvozenými formami a významy a odehrávají se na rovině zvukové, grafické, syntaktické, sémantické a věcné. Produkty těchto operací, které mají podobu rozšíření, stažení nebo permutace základní podoby výrazu, nazývají metabolami. Podle toho např. synekdocha *pars pro toto* je stažením na rovině významové, synekdocha *totum pro parte* rozšířením, rým nebo aliterace rozšířením na rovině zvukové, hyperbaton permutací na rovině syntaktické apod. Uvedení další postavy (nadporučík Lukáš jako kontrast k postavě Švejka) je rozšířením na rovině věcné. Předmětem zkoumání obecných rétoriků jsou nejenom texty umělecké, ale i reklamní a politické.

Přestože bibliografie současných německých prací věnovaných rétorice je velice rozsáhlá a zahrnuje široký repertoár témat, v okruhu literární a jazykovědně orientované

rétoriky je v tomto stručném přehledu potřebné uvést aspoň čtyři autory – Heinricha Lausberga, autora základního slovníkového díla *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960), Klause Dockhorna (*Macht und Wirkung der Rhetorik*, 1968), Ernsta-Roberta Curtia (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1948) a anglistu a znalce Shakespeara Heinricha F. Pletta, autora četných knih o systematické rétorice (*Systematische Rhetorik. Konzepte und Analysen*, 2000, *Literary Rhetoric. Concepts – Structures – Analyses*, 2010).

Uvedený, pochopitelně velmi selektivní vhled do problematiky mezioborových vztahů, v nichž významnou roli hraje právě rétorika, si klade za cíl ukázat na její postavení v soustavě věd o jazykové komunikaci a o jazykem podmíněných vlastnostech lidského poznání. Zároveň jsme chtěli zpochybnit ty názory, které ji chápou jako návod k manipulaci, k řečovému ornamentálnímu, k nadřazování propagandy nad věcným informováním. I když je třeba přiznat, že široké spektrum významů s rétorikou spojených nemůže vyloučit ani tyto výklady jejího obsahu a jejich historické zdroje. Soustředili jsme se však převážně na ty kulturní a jazykové oblasti, v nichž rétorika – díky společenským podmínkám, školským tradicím, vědeckým školám a v neposlední řadě díky editorům a interpretům z řad klasických filologů – svou kulturní úlohu neztratila.

Použité zdroje

- ARISTOTELES (1948): *Rétorika*. Praha: Laichter.
- BERGER, Peter L. a LUCKMANN, Thomas (1999): *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- BLOOM, Harold (2000): *Kánon západní literatury*. Praha: Prostor.
- CAREL, Marion (2011): *L'entrelacement argumentatif. Lexique, discours et blocs sémantiques*. Paris: Éditions Honoré Champion.
- CICERO (1948): *Tuskulské hovory*. Praha: Osvěty.
- CONLEY, T. M. (1990): *Rhetoric in the European Tradition*. Chicago: UCP.
- CURTIUS, Ernest Robert (1998): *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha: Prostor.
- DERRIDA, Jacques (1972): *La Dissémination*. Paris: Seuil.
- DERRIDA, Jacques (1977): *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- DERRIDA, Jacques (1993): *Bílá mytologie*. Bratislava: Archa.
- DIODES LAERTIOS (1995): *Životy, názory a výroky proslulých filozofů*. Pelhřimov: Nová tiskárna pelhřimov.
- DOLEŽEL, Lubomír (2003): *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum.
- DUBOIS, Jean et al. (1970): *Rhétorique générale*. Paris: Larousse.
- FONTANIER, Pierre (1977): *Les figures du discours*. Paris: Flammarion.
- FRANCE, Peter (1988): Rhétorique et Poétique chez Formalistes russes. *Rhetorica* 6/1988, s. 51–61.
- GAONKAR, Dilip Parameshwar (2011): Contingency and Probability. In: *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: University Press, s. 151–166.
- HABERMAS, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- HEIDEGGER, Martin (1993): *Básnický bydlí člověk*. Praha: Oikoymen.

- JAKOBSON, Roman (1995): *Jakobson: Poetická funkce*. Praha: H&H.
- JAKOBSON, Roman (2005): *Roman Jakobson: Formalistická škola a dnešní literární věda ruská*. Praha: Academia.
- KRAUS, Jiří (2008): *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha: Karolinum.
- KRAUS, Jiří (2010): *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum.
- KRAUS, Jiří (2011): *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. Praha: Karolinum.
- LAUSBERG, Heinrich (1960): *Handbuch der literarischen Rhetorik I, II*. München: Hueber.
- MAINGUENAU, Dominique (1998): *Analyser les textes de communication*. Paris: Nathan.
- MARROU, Henri-Iréné (1965): *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris: Le Seuil.
- McKEON, Richard Peter (1987): *Rhetoric: Essays in Invention and Discovery*. Woodbridge, Conn.: Ox Bow Press.
- MOLDANOVÁ, Dobrava (2003): Okraj a střed (českého) literárního kánonu. In: *Okraj a střed v jazyce a literatuře*. Ústí nad Labem: UJEP, s. 126–134.
- NIETZSCHE, Friedrich (2011): *Rané texty o hudbě a řeči*. Praha: Oikoymenh.
- PATOČKA, Jan (1990): *Sókratés*. Praha: SPN.
- PECHLIVANOS, Miltos (1999): *Úvod do literární vědy*. Praha: Herrman a synové.
- PERELMAN, Chaima a OLBRECHTS-TYTECA, Lucie (1958): *Rhétorique et philosophie. Traité de l'argumentation*. Paris: Université de Bruxelles.
- PLETT, Heinrich F. (2000): *Systematische Rhetorik. Konzepte und Analysen*. München: Wilhelm Fink.
- PLETT, Heinrich F. (2010): *Literary Rhetoric. Concepts – Structure – Analyses*. Leiden a Boston: Brill.
- SCHMID, Wolf (2004): *Narativní transformace*. Praha: ÚČL.
- TOULMIN, Stephen (1958): *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VALÉRY, Paul (1973): *Cahiers I*. Paris: Gallimard.

Summary

In this study, we present the position of rhetoric from the point of interdisciplinary relations, in particular from the point of scientific disciplines dealing with language communication.

In the introduction, we point out the linguistic turn in philosophy started by the Cambridge School and the Vienna Circle, and its further evolvement by the Neoplatonians from the Chicago School. Linguistics started to proceed in two directions, for one thing analysis of lexical and grammatical levels of language and for another analysis of particular discourses (differentiating surface and deep structures). Consequently, it was necessary to cope with value judgements, line of reasoning and rational analysis in the field of ethics, conviction, faith, and subjective emotions, which exceeded the framework of formal logic. In this connection, we put emphasis on contribution of Stephen Toulmin who fell back on Aristotle's Topics and thus he opened the ancient issue of the relation between rhetoric and philosophy. This relation has been in the course of millennia affected both by fruitful symbiosis and conflicts that started by Plato's dialogues.

Sophists – the first professional educators in ancient Greece – may claim credit for pushing through rhetoric and closely related inquiry into the role of language and social communication. Their critics said that they had not been trying to find the truth they had

only wanted to gain control over the public opinions, i.e. how to make a weaker proof seem stronger with a persuasive speech. However, opposite evaluations of the Sophists may often be found recently, vide Derrida's text analysis of Plato's dialogue Phaedrus.

As long as rhetoric was limited only to the directions how to make an oral presentation on legal and civic topics in public, the denotation "primary rhetoric" is used. Later, in association with the development of writing systems, rhetoric changed into a discipline examining a set of persuasive and stylistic means without regard to the fact whether the discourse is written or oral and when rhetoric started to explore other genres related to politics, judiciary, arts, etc. the denotation "secondary rhetoric" started to be used. In secondary rhetoric, logic of persuasion is increasingly suppressed and teaching on tropes and figures of speech comes into focus.

The contemporary postmodern philosophy takes over from "secondary rhetoric" the notion of contingency, plausibility, probability. Postmodern philosophers pay great attention to this notion. Differentiation is made between external contingency that investigates accidents, chaos, hazard, etc. and internal contingency that is connected with behaviour and decision-making, in particular in the moral and political sphere.

Further, apart from other things, we give our opinions on McKeon's analysis of Aristotle's works, which brought him to the conclusion that no text has its own sole inherent meaning but that it is a source of a great number of other interpretations and their starting points differ philosophically and methodologically. This opinion is not relativistic but it looks for support in rhetoric to justify differences. The truth is only one but there are many possibilities for its expression.

Jürgen Habermas' conception moves between rhetoric argumentation and philosophy. Habermas differentiates communicative action heading towards mutual understanding and strategic action heading towards achieving one's own goals.

Separate parts of rhetoric that are mentioned in the study changed their contents in the course of time and gained or lost their autonomy. These days a number of French and Francophone authors pay stable attention to rhetoric, namely in the fields of the classics, literary science, linguistics, philosophy, semiotics, media studies, biblical studies and language didactics. Authors as Barthes, Todorov and Genette apply principles of structuralism to classification and analysis of rhetoric concepts and categories. They change rhetoric of normative rules for production of texts into rhetoric of inquiry into general regularities. They connect rhetoric with methods of careful reading of texts and with hermeneutics.

This study strives to question the opinions, which regard rhetoric as instructions for manipulation, for speech ornaments and for supremacy of propaganda over matter-of-fact information. Although it is necessary to admit that a broad spectrum of meanings relating to rhetoric cannot exclude this kind of interpretations. We focused here, in particular, on those cultural and language fields where rhetoric did not lose its cultural role.